

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра теорії та методик дошкільної освіти

Дипломна робота магістра

з теми: **«ТЕХНОЛОГІЯ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОГО
СТАВЛЕННЯ ДО НАВЧАННЯ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ»**

Виконала: студентка 2 курсу,
групи DO1 – M18z,
спеціальності 012 Дошкільна освіта
за освітньою програмою Дошкільна освіта
(заочна форма навчання)
Красінська Марія Михайлівна

Керівник: **Гордійчук М.С.**,
кандидат педагогічних наук,
доцент, доцент кафедри теорії
та методик дошкільної освіти

Рецензент: **Третяк Н.В.**,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та
методик початкової освіти

Кам'янець-Подільський – 2019

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОГО СТАВЛЕННЯ ДО НАВЧАННЯ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ.....	8
1.1. Виховання відповідальності як науково-теоретична та методична проблема.....	8
1.2. Вікові особливості розвитку відповідальності у дітей дошкільного віку.....	16
1.3. Педагогічні умови формування та розвитку відповідального ставлення до навчання у старших дошкільників.....	27
Висновки до розділу 1.....	43
РОЗДІЛ II. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОГО СТАВЛЕННЯ ДО НАВЧАННЯ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ.....	44
2.1. Діагностика стану сформованості відповідального ставлення до навчання у дітей старшого дошкільного віку.....	44
2.2. Розвивальна програма розвитку відповідального ставлення до навчання у дітей старшого дошкільного віку.....	57
2.3. Результати формувального експерименту: порівняльний аналіз.....	63
Висновки до розділу 2.....	66
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	71
ДОДАТКИ.....	78

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний розвиток педагогічної науки в Україні характеризується пошуком нових фундаментальних підходів до побудови навчально-виховного процесу. Законом України “Про освіту”, державними національними програмами “Освіта” та “Діти України” визначено, що особливої ваги набуває єдність виховних впливів на дитину протягом тривалого періоду становлення особистості, починаючи з раннього дитинства. Це потребує формування у дитини стійких суспільно значущих способів поведінки, здатності до самостійного критичного мислення, соціальної і моральної зрілості. Однак сфера моральних категорій для сприймання і усвідомлення дітьми старшого дошкільного віку обмежена, що ускладнює прилучення дитини до суспільних цінностей. Провідне значення серед них мають ті, які проявляються у спрямованості особистості на позитивне ставлення до навколишнього світу. Одним із показників засвоєння цих цінностей є відповідальність як інтегральна якість особистості.

Загальноприйнятим є положення про те, що в основу відповідальності дитини покладається рівень компетентності і її обізнаність, уміння вирішувати проблеми, втілювати знання і цінності в практику повсякденного життя. Відповідальність є складовою самостійності дитини, її розвиненої самосвідомості, а дошкільна установа є тим виховним закладом, де розгортається цей процес.

Аналіз основних досліджень і публікацій. У сучасних наукових дослідженнях І.Д.Беха, Т.Г.Гаєвої, Т.Є.Колесіної, О.Л.Кононко, М.В.Левківського, А.В.Лопуховської, Т.В.Морозкіної, М.В.Савчина, І.А.Уледової розкриваються психологічні механізми формування у дітей різного віку відповідальності, яка оцінюється як особливий мотив людських вчинків, смисловий принцип регуляції поведінки. При цьому значна увага надається формуванню у школярів системи відповідальних ставлень. Стосовно ж дошкільного віку, означена проблема до цього часу детально не досліджувалась.

Окремі її аспекти знайшли вирішення у роботах, спрямованих на виявлення особливостей відповідального ставлення в процесі спілкування у різних видах діяльності: трудової, ігрової (З.Н.Борисова, Р.Н.Ібрагімова, К.О.Клімова, Г.Г.Уранова) та навчальної (С.О.Ладивір, Л.І.Меквабишвілі). Спираючись на комунікативно-діяльнісний підхід, відповідальність ми розглядаємо як сутнісний показник моральної вихованості, що регулює поведінку особистості.

Значна частина наукових досліджень присвячена проблемі нормативності як основної характеристики поведінки дитини-дошкільника. Результати досліджень Л.В.Артемової, Л.І.Божович, С.М.Карпової, Т.Р.Каштанової, В.К.Котирло, М.І.Лісіної, Т.І.Поніманської, Л.П.Почеревіної, А.Г.Рузької, Є.В.Субботського, В.М.Шевченко, С.Г.Якобсон та ін. констатують, що моральна норма, якщо вона усвідомлено закріплена і емоційно збагачена, перетворюється у відповідну якість особистості. На етапі дошкільного дитинства моральні норми виступають і як мотиви поведінки. Тому в основу виховання відповідального ставлення до навчання у дітей старшого дошкільного віку нами покладено ознайомлення їх з відповідною моральною нормою.

З врахуванням даних психолого-педагогічних досліджень, нами проаналізовано ряд діючих програм з дошкільного виховання. Аналіз показав, що ними передбачено значний рівень формування морально-вольової поведінки дошкільників і таких її компонентів як самостійність, ініціативність, відповідальність. Однак, практика показує низьку ефективність реалізації цих завдань.

У контексті розгляду означеної проблеми було визначено тему дослідження: **“Формування відповідального ставлення до навчання у старших дошкільників”**.

Об’єкт дослідження: моральне виховання дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження: педагогічні умови формування відповідального ставлення до навчання у старших дошкільників.

Мета: науково обґрунтувати, розробити та експериментально перевірити методику формування відповідального ставлення до навчання у старших дошкільників.

Гіпотезою дослідження є припущення про те, що формування відповідального ставлення до навчання у старших дошкільників буде ефективним, якщо при пошуку шляхів і методів виховання врахувати індивідуальні й вікові особливості дітей; гуманізувати навчально-виховний процес; поєднати репродуктивну й пошукову діяльність, прогнозуючи й моделюючи реакції вихованців.

У відповідності з метою визначені наступні **завдання дослідження:**

- проаналізувати різноманітну наукову літературу з проблеми дослідження;
- з'ясувати стан проблеми в теорії та в освітній практиці;
- здійснити теоретичний аналіз поняття “відповідальність” та обґрунтувати необхідність представлення даної категорії на етапі дошкільного дитинства у формі моральної норми;
- визначити педагогічні умови формування відповідального ставлення до навчання у старших дошкільників;
- розробити і експериментально перевірити методику формування відповідального ставлення до навчання у старших дошкільників.

Теоретичну основу дослідження складають філософські положення про соціальну сутність людини, про відповідальність як дію у межах внутрішньої свободи, про свободу вибору як вираження морально-духовного ядра особистості. У роботі ми спиралась на результати психолого-педагогічних досліджень, в яких дошкільний вік розглядається як сензитивний для формування основ особистості (Л.С.Виготський, Д.Б.Ельконін, О.В.Запорожець, О.М.Леонт'єв, С.Л.Рубінштейн та ін.), а також на науково обґрунтовані положення про формування особистості в єдності пізнання,

спілкування і діяльності, про розвиток моральних почуттів як результату інтеріоризації суспільних відносин, що регулюються моральними нормами.

Для розв'язання поставлених мети і завдань застосовувався комплекс теоретичних та емпіричних **методів дослідження:**

- теоретичні: вивчення та аналіз філософської, психолого-педагогічної, науково-методичної літератури, що забезпечило розгляд загальних теоретичних питань з проблеми дослідження; вивчення, аналіз і узагальнення педагогічного досвіду, порівняння, систематизація, моделювання змісту, організаційних форм і методів навчання; зіставлення та узагальнення отриманих результатів дослідження з метою обґрунтування сутності досліджуваного явища та визначення оптимальних педагогічних умов для формування відповідального ставлення до навчання у старших дошкільників;
- емпіричні: діагностичні (усне опитування, бесіда, інтерв'ювання);
- обсерваційні (спостереження), що уможливило вивчення стану і динаміки сформованості зазначеної якості у старших дошкільників;
- праксиметричні (аналіз педагогічного досвіду та результатів діяльності), за допомогою яких упорядковано та систематизовано дослідницькі матеріали.

Теоретична значущість дослідження полягає в уточненні поняття “відповідальна поведінка”, визначенні змісту наукових знань про особливості засвоєння дітьми моральних цінностей; адаптації методик формування відповідального ставлення до навчання у старших дошкільників; визначенні критеріїв і характеристик відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку, що дає змогу діагностувати рівень її сформованості і здійснювати диференційований підхід до процесу виховання.

Практичну значущість дослідження становлять розроблені і апробовані в ході експериментального дослідження методики поетапного формування відповідального ставлення до навчання у старших дошкільників.

Результати дослідження можуть бути використані в масовій педагогічній практиці роботи дошкільних закладів, навчальному процесі педагогічних училищ та вищих закладів освіти, в організації спільної навчально-виховної роботи дошкільного закладу з сім'єю.

Вірогідність отриманих даних і висновків забезпечується методологічною обґрунтованістю вихідних позицій дослідження, застосуванням комплексу методів, адекватних меті та завданням роботи, репрезентативністю вибірки, кількісною обробкою та якісним аналізом результатів експерименту, апробацією і впровадженням їх у практику роботи дошкільних закладів.

База дослідження. Дослідно-експериментальна робота здійснювалась на базі ЗДО № 20 „Дзвіночок” м.Чернівці. У дослідження брали участь діти старшого дошкільного віку. Загальний обсяг вибірки – 40 дітей.

Структура дипломної роботи. Робота складається із вступу, двох розділів, шести підрозділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (73 найменування) та додатків. Загальний обсяг дипломної роботи становить 87 сторінок, основний зміст викладено на 70 сторінках.

ВИСНОВКИ

Аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми відповідальності та вивчення сучасного стану проблеми у практиці дає підстави стверджувати про невідповідність між достатньо високим рівнем теоретико-методичної розробки їх філософських, соціологічних, етичних, психолого-педагогічних, організаційних аспектів і недостатнім рівнем практичного впровадження у навчально-виховний процес системи педагогічних заходів, спрямованих на формування почуття відповідальності у дошкільників. Виявлено, що у реальній практиці відсутні достатні педагогічні умови, зміст і засоби ефективного розвитку цієї якості у старших дошкільників.

На основі теоретичного аналізу поняття “відповідальність” уточнено сутність поняття “почуття відповідальності старших дошкільників”. Під почуттям відповідальності старших дошкільників ми розуміємо інтегральне особистісне новоутворення у дітей старшого дошкільного віку, яке виявляється як здатність усвідомлено брати на себе прості навчальні, морально-громадські зобов’язання, чітко дотримуватись їх виконання та передбачати наслідки власних наблизених дій.

У структурі почуття відповідальності дітей старшого дошкільного віку ми виділяємо когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий компоненти, котрі у реальному навчально-виховному процесі чітко взаємодіють, утворюючи системну цілісність. Відповідно до структури розроблені критерії сформованості почуття відповідальності у цьому віці. Основними серед них є: усвідомлення і міцність знань стосовно відповідальності людини та її місця у соціумі; орієнтація на суспільні цінності, стійкість і усвідомленість внутрішніх мотивів, їх дієвість; точність умінь, вчинків і дій особистості старшого дошкільника щодо виконання індивідуальних зобов’язань. На основі показників основних критеріїв сформованості почуття відповідальності старших дошкільників виділено високий, середній та низький рівні його розвитку та виявлено дитячі групи, які відповідають узагальненим характеристикам кожного рівня.

Формування почуття відповідальності у старших дошкільників зумовлюється усвідомленням дітьми цінності іншої людини і власної значущості, а також отриманням достатнього обсягу моральних знань і прийняттям норм і правил відповідальної поведінки. Емоційне ставлення в органічній єдності з розумінням дітьми цінності іншої людини, самоцінності стають визначальною спонукою, мотивами для включення в різні види діяльності з метою набуття морального досвіду. Це передбачає утвердження у старших дошкільників умінь суб'єкт-об'єктної і суб'єкт-суб'єктної взаємодії, особливо вмінь співпрацювати з ровесниками, рідними, старшими, вихователями, узгоджувати з ними власні дії; емпатійних умінь; умінь самооцінки та адекватної оцінки дій інших з опорою на громадську думку колективу. Тим самим моральні норми завдяки інтеріоризації перетворюються на внутрішню вимогу дитини до самої себе, що дозволяє реалізуватися без контролю і тиску ззовні.

Процес формування відповідального ставлення до навчання у старших дошкільників ефективно здійснюється при дотриманні певних педагогічних умов: спрямованості виховного процесу на розвиток особистісних цінностей, що зумовлюють відповідальну поведінку; насичення виховуючого середовища емоційним фоном доброзичливості, взаєморозуміння і співробітництва; достатнього осмислення дітьми старшого дошкільного віку знань, норм і правил поведінки, оволодіння прийомами планування, оцінювання, аналізу вчинків і ситуацій, які характеризують моральний обов'язок особистості; розвитку емоційної сфери, внутрішньої мотивації; включення старших дошкільників у різноманітні види діяльності (навчально-пізнавальну, предметно-перетворювальну, комунікативну, оцінно-орієнтаційну, добродійну) з урахуванням індивідуальних інтересів і здібностей; поетапного розвитку почуття відповідальності дітей із систематичним діагностуванням і корекцією негативного досвіду.

На основі теоретичного аналізу визначено методичні вказівки щодо формування відповідального ставлення до навчання у старших дошкільників.

- ◆ По-перше, педагогу необхідно в доступній формі пояснити дошкільникам сутність відповідальності, обов'язку, збудити в них бажання оволодіти цими рисами. Перед дошкільниками розкривається естетична основа почуття відповідальності, зокрема її органічний зв'язок з чесністю, вимогливістю, критичним ставленням до себе.
- ◆ По-друге, отримавши завдання, бажано повторити його (це змушує дошкільників вдуматись в зміст завдання і прийняти його як особистість).
- ◆ По-третє, потрібно запропонувати дітям спланувати свою роботу: намітити час виконання роботи, розподілити роботу по днях.

Зазначені педагогічні рекомендації мобілізують внутрішню активність дітей, викликають прагнення обов'язкового виконання завдання навіть у тих дітей, які спочатку його не мали.

Залучення дошкільників до навчання неможливе без їх особистої зацікавленості. Така зацікавленість досягається, якщо організація і зміст прийомів навчальної діяльності потребують від її учасників ініціативи, творчого підходу і самостійності. Зацікавленість навчанням залучає дошкільника до колективних турбот, дозволяє знайти йому своє місце у колективі, задовольняючи тим самим його потребу у визнанні себе іншими і у самостверженні.

Вихователь, в свою чергу, має систематично стежити за тим, як діти поведуться без його постійного контролю, наскільки стійкі набуті звички. Вивчення дітей дає змогу вносити необхідні корективи в систему роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бакуліна С.Ю. Особливості розвитку моральних почуттів у дітей дошкільного віку // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – 2010. – Вип. 4. – С.3-7.
2. Басюк Н.А. Загальнонаукове розуміння відповідальності особистості / Вісник Житомирського педагогічного університету. – Вип.6. – Житомир, 2013. – С.257-259.
3. Басюк Н.А. Педагогічні умови виховання почуття відповідальності в дошкільників // Вісник Житомирського педагогічного університету. – Вип.24. – Житомир, 2011. – С.92-94.
4. Безверхий О.С. Моральний розвиток дитини в онтогенезі у працях зарубіжних психологів // Психологія. Збірник наукових праць. Випуск 11. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2012. – С.191-198.
5. Бех І. Моральний розвиток особистості в історико-педагогічному осмисленні // Дошкільне виховання. – 2014. - №8. – С.8-22
6. Бех І.Д. Наукове розуміння особистості як основа ефективності виховного процесу // Дошкільна педагогіка. – 2014. - № 1 . - С.2-6.
7. Бондар Л. Виховання моральних цінностей у дітей // Дошкільне виховання. – 2011. - №12. – С.34-37
8. Васьков Б.Л. Проблема наступності у формуванні моральної свідомості дошкільників // Збірник Всеукраїнської науково-методичної конференції. – Переяслав-Хмельницький: Видавництво Переяслав-Хмельницького педагогічного університету. – 2013. – С.45-49.
9. Величко І.А. Ефективні засоби корекції почуття відповідальності // Дошкільне виховання. – 2014. - №10. – С.10-12
- 10.Власенко Н.В. Моральне виховання дітей як одна із сучасних проблем національної освіти // Вісник Тернопільського експериментального інституту педагогічної освіти. – Тернопіль, 2011. – Вип.3. – С.57.
- 11.Волошина В.М. Особливості організації діяльності, стимулюючої моральний вибір в поведінці дошкільників // Наукові записки: Зб. наукових

- статей НПУ імені М.П.Драгоманова. – К.: НПУ, 2011. – Випуск 41. – С.73-75.
- 12.Гріневич І.І. Корекція почуття відповідальності старших дошкільників // Дошкільне виховання. – 2013. – № 3. – С.7-9.
- 13.Гріневич І.І. Моральний вибір у поведінці дошкільників та стиль спілкування // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. – Ч.2. – Кіровоград: РВЦ КДПУ, 2012. – С.69-72.
- 14.Забродський М.М. Вікова психологія. - К.: МАУП, 1998. - 92 с.
- 15.Задесенець М.П. Вікові особливості розвитку дітей і формування їх особистості.-К. “Вища школа”, 1978.
- 16.Зверева. І.Д., Коваль Л.Г., Фролов П.Д. Діагностика моральної вихованості цінностей дітей // Дошкільне виховання. — 2013. - № 9. — С.18 - 22.
- 17.Кисельова Л.Д. До питання про моральні судження молодших дошкільників // Республіканський науково-методичний збірник. – Вип. 22. – К., 2011. – С.99 – 106.
- 18.Кобилянська А.В. Особливості схильності дошкільників до регуляції своєї поведінки // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наукових праць Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка / За ред. С.Д.Максименка.– К., 2008. – Т. IV. – Ч. 4 – С.200 – 208.
- 19.Коваль Л.Г., Фролов П.Д. Діагностика моральної вихованості цінностей дітей // Дошкільна педагогіка.—2012. - № 9.— С.18 - 22.
- 20.Ковальчук В.А. Які вони, дошкільники // Дошкільне виховання. - 2014. - №10.— С.17.
- 21.Ковальчук В.В. Класики педагогічної думки про моральний вибір у поведінці дітей дошкільного віку // Наука і сучасність: Зб. наукових праць НПУ імені М.П.Драгоманова. – К.: Логос, 2011. – Т. XXII (Вип. 2. Ч. 2). – С.80-87.
- 22.Коган І.М. Особливості екзистенційних уявлень у дітей //Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія. Зб. наук. праць Інституту

- психології ім. Г.С.Костюка АПН України /За ред. акад. Максименка С.Д. – К.: 2015. – Т. 7, вип. 2. – С.65-72.
23. Кононко Е.Л. Я сам / Е.Л.Кононко. - К.: Рад. школа, 1983. - 97 с.
24. Кононко О.Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук: спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / О.Л.Кононко. - К., 2001. - 37 с.
25. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві) / О.Л.Кононко: [навч. посіб. для вищ. навч. закладів]. - К.: Освіта, 1998. - 255 с.
26. Копельчук Я.В. Деякі психолого-педагогічні аспекти становлення морального вибору в поведінці дошкільників // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. статей. – К.: Нора-прінт, 2010. – Т.4: Актуальні проблеми генезису особистості в контексті навчання і виховання. – С. 85-88.
27. Копельчук Я.В. Психолого-педагогічні передумови формування моральної відповідальності у дітей старшого дошкільного віку // Оновлення змісту і методів дошкільної освіти в Україні: Наук. записки РДПШ. – Вип.5. – Рівне, 2014. – С.73-79.
28. Кошелівська О.І. До проблеми діагностики морального вибору дошкільників // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Проблеми вищої педагогічної освіти у світлі рішень II Всеукраїнського з’їзду працівників освіти”. – К.: НПУ, 2009. – Ч.2. – С. 174 – 176.
29. Кравець Н.М. Залучення дітей до ситуацій морального вибору як один із шляхів гуманізації виховного процесу // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та вузі: Зб. наук. праць. – Рівне: Ліста, 2009. – С.219-222.
30. Кравченко В.В. Моральний вибір у поведінці дошкільників та стиль спілкування // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. – Ч.2. – Кіровоград: РВЦ КДПУ, 2010. – С.69-72.

- 31.Кравченко О.О. Відповідальна поведінка в контексті сучасної ситуації соціального розвитку дитини // Педагогічна наука: зб. наук.-практ. матеріалів всеукр. конф. – Кременець, 2010. – С.131-135.
- 32.Краткий психологический словарь // Сост. Л.А.Карпенко; Под общ. ред. Петровского А.В., Ярошевского М.Г. – М.: Политиздат, 1985.
- 33.Лаврентьєва Г. Розвивальне предметно-ігрове середовище: європейський досвід та новітні підходи / Г. Лаврентьєва // Палітра педагога. - 2012. - №4. - С.11-13.
- 34.Лавренчук М.О. Особливості виховання відповідального ставлення до праці дошкільників старшого дошкільного віку // Дошкільне виховання. – 2014. - №12. – С.8-10
- 35.Ладивір С. Не готові знання, а вміння їх здобувати: від розвитку - до саморозвитку / С.Ладивір //Дошкільне виховання. - 2014. - № 8. - С.3-6.
- 36.Ладивір С.О. Особистість дошкільника: надії та перспективи розвитку: науково-методичний посібник / С.О.Ладивір. - Житомир: Інститут психології ім.Г.С.Костюка АПН України, Житомирський обласний інститут післядипломної пед. освіти, 2011. - 175 с.
- 37.Ладивір С. Перші уроки добра / С.Ладивір // Дошкільне виховання. - 2012. - № 2. - С.5 - 7.
- 38.Лашина О.П. Спілкуватися, щоб виховувати // Дошкільна педагогіка. - 2013. - №10. - С.65-68.
- 39.Левківський М.В.Формування відповідального ставлення до праці в дітей. – К.: Педагогічна думка, 1997. – 216 с.
- 40.Левко Н.Р.Формування в дошкільників поняття “відповідальність” // Дошкільне виховання. – 2013. - №2. – С.25-27
- 41.Литвиненко І. Багатоканальна діяльність - засіб розвитку пізнавальної активності / І. Литвиненко //Дошкільне виховання. - 2014. - № 4. - С.22-24.
- 42.Лопухівська А.В. Про виховання почуття відповідальності // Дошкільне виховання. – 2012. - №10. – С.10-11

- 43.Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в дитячому віці: Монографія. – Рівне: Волинські обереги, 2011. – 248 с.
- 44.Пивовар В.В. Особливості процесу формування моральної свідомості та самосвідомості у дошкільному віці // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наукових праць Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка / За ред. С.Д.Максименка.– К., 2008. – Т. 4. – Ч.6 – С.187–192
- 45.Піроженко Т. Особистість дошкільника: перспективи розвитку / Т.Піроженко. - Тернопіль: Мандрівець, 2010. - 136 с.
- 46.Піроженко Т. Чому «гальмує» дошкільна зрілість / Т.Піроженко, С.Ладивір // Вихователь-методист дошкіль. закл.: щомісяч. спеціаліз. журн. - 2012. - № 8. - С.7-12.
- 47.Поліщук Ю.Т. Особливості функціонування когнітивного конструкту моральної свідомості в дошкільному віці // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. Наукових праць ін-ту психології ім. Г.С.Костюка / За ред. С.Д.Максименка. — К., 2012. – Т. VI. – Випуск 6. – С.222 – 229.
- 48.Психологічний словник / Під ред. В.І.Войтенко. — К.: Вища школа, 1982. — 215 с.
- 49.Рогальська Н.В. Розумове виховання дітей дошкільного віку в традиціях народної педагогіки / Н.В.Рогальська // Укр. дошкільня: наук. зап. Уман. держ. пед. ун-ту : зб. наук. пр. / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. - Київ, 2000. - С.71-76.
- 50.Савчин М.В. Відповідальність: смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості / М.В.Савчин // Педагогіка і психологія. - 2013. - № 1. - С.10-18.
- 51.Савчук В.О. До проблеми становлення моральної відповідальності // Актуальні проблеми дошкільного виховання: міжвуз. зб. наук. праць. – Рівне, 2009. – С.90-94.
- 52.Семез А. В.О.Сухомлинський про роль учителя у вихованні моральних цінностей дошкільників // Дошкільне виховання. – 2014. - №9. – С.18-20

- 53.Семенчук В.М. Виховання відповідальної поведінки у дітей // Оновлення змісту і методів освіти: Наук. записки РДПІ. – Вип.8. – Рівне, 2010. – С.118-121.
- 54.Семенчук В.М. Між двох полюсів. Стимулюємо моральний вибір дитини // Дошкільне виховання. – 2011. – №3. – С.9-11.
- 55.Субботский Е. В. Генезис личностного поведения дошкольников и стиль общения // Вопросы психологии. – 2012. – № 2. – С.68 – 78.
- 56.Сухомлинський В.О. Вибрані твори: в 5 т. / В.О.Сухомлинський. - К. : Рад. Школа. - Т. 4, 1977. - 640 с.
- 57.Талько О.В. Психологічні основи формування відповідальності у дітей старшого дошкільного віку // Оновлення змісту і методів психології освіти та професійної орієнтації: Наук. записки РДПІ. – Вип.4. – Рівне, 2010. – С.62-65.
- 58.Терещенко О.М. Цілеспрямоване залучення дошкільників до суспільно корисної діяльності // Дошкільне виховання. – 2014. - №9. – 18-22 с.
- 59.Тернопільська В.І. Ідеал відповідальності особистості у гуманітарних науках // Вісник Житомирського педагогічного університету. – 2012. - №9. – С.21-22
- 60.Титаренко Т. Практична психологія для вихователя. - вип. 1. - К.: ВППОЛ, 1993.
- 61.Фасолько Т. Відповідальність – основа моральності // Дошкільне виховання. – 2014. – №9. – С.9-12.
- 62.Фасолько Т.С. Виховання відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку: дис... на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.08: “Дошкільна педагогіка” / Т.С.Фасолько. - Рівне, 2010. - 209 с.
- 63.Фасолько Т.С. Відповідальність як характеристика соціальної компетентності дитини // Нова педагогічна думка. – 2014. - № 3 .- С.88-90.

64. Федорченко Т.Є. Рання профілактика негативних проявів у поведінці дітей: [навч.-метод. посібник] / Тетяна Євгенівна Федорченко. – К.: ХІК, 2003. – 116 с.
65. Федькович В.М. Методичні вказівки щодо формування почуття відповідальності // Дошкільне виховання. – 2015. - №9. – С.10-12
66. Фесюк С.Ю. На шляху до морального вибору дитини. // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільстві. – К.: Контекст, 2011. – С.192-194.
67. Фіцула М.М. Виховання свідомої дисципліни, почуття обов'язку та відповідальності // Педагогіка, 2000. – 266-270 с.
68. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Питер, 1999. – 608 с.
69. Черкасова В.В. Проблема морального вибору з позицій комплексного наукового підходу // Наукові записки: Зб. наукових статей НПУ імені М.П.Драгоманова. – К.: НПУ, 2009. – Ч.4. – С.51-60.
70. Черная П.И. Совесть как регулятор нравственности // Формирование духовной культуры. – М.: 2002. – Гл.6. – 81-87 с.
71. Штихалюк О.П. Ставлення як проєкція її особистісного розвитку. Наука і сучасність. Зб. Наук, праць. НПУ імені М.П.Драгоманова – К., Логос, 2011. – С.174–178.
72. Якобсон С.Г. Психологические проблемы этического развития детей: [монографія] / Софья Густавовна Якобсон. - М.: Педагогика, 1984. - 144 с.
73. Янович Н.М. Відповідальна поведінка – основа моральності // Нова педагогічна думка. – 2015. - №4.- С.27-31.